پەنجەنمایێک بۆ ئەدەبی سۆمەری.. نەژاد عزیز سورمێ

پێش خەبەر

(1)

دەروازە ئارکیۆلۆژییەکان ئەوەیان یەکلا کردووەتەوە یەکەم نیشتەجێ بوونی ئادەمزاد لە چەرخی بەردینی نوێیەوە، لە بنار و لووتکەی چیاکانی باکووری ئەو شوێنەدا بووە، کە لە ئاخر و ئۆخری فەرمانڕەوایەتی ساسانییەوە بە عێراق دەناسرێ.
ئەو دەمە دەشتاییەکانی باشووری عێراق لە ژێر ئاودا بوون، بێگومان هەل و مەرج و باری سرووشتی و ئابووریی دامێن و قەدی ئەو چیایانە لە پێشەوەی ئەو هۆیانە بوون ئادەمزادی ئەو چەرخە (چاخی بەردینی نوێ)وردە وردە واز لە ژیانی ڕاو و کۆکردنەوەی بژێوی بێنێ و لە شوێنێك جێنشین بێ و بچێتە قۆناغی بەرهەمهێنانی بژێوی و بەخێو کردنی ئاژەڵ و لە پاشانیش ئەو شۆڕشە بەرپا بکا کە بە شۆڕشی کشتوکێڵی ناسراوە.
تا ئێستاش (باوەکو لە شوێنی دیکەش هەندێ مەڵبەندی نیشتەجێ بوون هەبوو بن، وەك باشووری ڕۆژئاوای ئاسیا و بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی میسۆپۆتامیا). دۆزراوەی پاشماوەی بەرهەمی شارستانیەتەکانی ئەو سەردەمانە ئەوە دەسەلمێنن گوندی چەرموو (50 کم بەرەو ڕۆژهەڵاتی چەمچەماڵ) یەکەمین گوندی کشتووکێڵی بووە، ئەو دۆزراوانەیش زۆربەیان دەگەڕێنەوە بۆ (7000ی پ.ز) کە دەکاتە زیاتر لە 9000 نۆ هەزار ساڵ بەر لە ئێستا.

(2)

بە دۆزینەوەی مەعدەن و سەرهەڵدانی ئەو چەرخەی کە بە چەرخی بەردی-مەعدەنییەوە دەناسرێتەوە، کۆمەڵێك دەسکەوتی گرنگ هاتنە دەست کە مژدەی شارستانیەتێکی کامڵیان دەدا، لە ئاکامیشدا و لە ئەنجامی وەختاوەختی بێ بارانی و چەند ماوەیەکی وشکان، ئادەمزادی بەرەو خوار، بەرەو دەشتاییە بە پیتەکانەوە ڕاکێشا کە هەموو هۆیەکی ژیانی تێدا بوو، بەم جۆرە سەرەتای دروست بوونی شار و بڵاو بوونەوەی کشتوکاڵێکی پێشکەوتوو بە هۆی ئاودان و بەکارهێنانی ئەو ئامێرە نوێیانەی چەرخی مەعدەنی هێنایە کایە و بەرەبەرەیش وای لێهات کامڵتر لە دەشتە بە پیتەکانی باشووری عێراق دەرکەوت، ئەمەش لە سنووری سێ هەزار و پێنج سەدی پ.ز. کە بە چەرخی (نیمچە

مێژووییەوە-Proto historing) ناسراوە(1)

(3)
لە نیوەی دووەمی (3500 پ.ز)یش کە نووسین داهێنرا بوو، لە هەزاری سێیەمدا بەرەو پێشتر چوو، ئەوە بوو نووسینی بزماری (Cuneiform) بوو بە هۆی تۆمار کردنی زۆربەی لایەنەکانی ژیان و پەرستگا و سیستەمی حوکم، بە تایبەتیش لەو کاتەدا کە بە کاتی دەوڵەتۆکەی شار(دویلات المدن)ـەوە ناسراوە…
ئەو دەمە گەلێك لەسەر شانۆی ژیان بوون کە بە(سۆمەری) دەناسرێن.
هەر لەو کاتەشدا واتە سەردەمی دەوڵەتۆکەی شار چەند ڕەمزی ئەفسانەیی پەیدا بوون، لە پێشەوەی هەموویشیانەوە(گەلگامش)و پاڵەوانی لافاو (ئۆتۆناپووشتم).
ئەم ڕەمزانەیش (ئەگەر بشێ بڵێین) نیشانەی چەکەرەکردنی بیرو هەست کردنی ئادەمزاد بوو بە ململانێی نێوان مان و نەمان.

(4)
بێگومان سۆمەریەکان بە بنیاتنەری شارستانیەتێکی ڕەسەن دەژمێردرێن(2) نەك هەر لە ڕۆژهەڵاتدا بەڵکو لە تەواوی دونیایێدا.
ئینجا بەرلەوەی بچینە سەر باسی ئەدەب، وا چاکە پێشەکیەك لەبارەی وشەی سۆمەر و نەژادی سۆمەریەکان بزانین.
نەژادی سۆمەریەکان تا ئێستا بە گرفتێکی مێژوویی ماوەتەوە ئایا لە کوێوە هاتوون و کەی و بە گوێرەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی دونیا بۆ کام کۆمەڵـە دەگەڕێنـەوە؟ دیسـان ئـەم پرسـیارانە تـا ئێـستا بـە هۆی دۆزراوەکانی بەردەست ئارکیۆلۆژیست و مێژووناسان نەیان توانیوە بە تەواوی دەستنیشانی نەژادی سۆمەریەکان بکەن. خۆیشی ناوی (سۆمەر) لە تێکستە بزماریەکاندا بە (Ki-En-Gi)کی-ئێن -گی)یەوە هاتووە، کە (Ki)یش لە زمانی سۆمەریدا نیشانەیەک بۆ شار یا وڵات ، بۆ نموونە کە دەنووسرا (ئوروم کی-Urimki) بەم جۆرە نیشانەکەی بە دوادا دەهات یا (لەگەشLagashaki) کە دەکاتە شاری لەگەش بە پێی ئەوەی (Ki) بـەدوادا هـاتووە. بڕگـەی دووەمیـش کـە (En)ـە ، لـە زمـانی سۆمەریدا بە مانانی گەورە، مەزن یا بە عارەبی (سید) و بە ئینگلیزیـش (Lord) یـا (master)ـە بڕگـەی (Gi)یـش نیشـانەی دارودرەختە،کە بڕگەکان هەموو دەکاتە گەورەی وڵاتی (شاری) قامیش، یا (خەڵکی وڵاتی قامیش)، کە ئەمەش تەواو ئەو شوێنە دەگرێتەوە سۆمەریەکان بۆشکەی یەکەم شارستانیەتیان تیا دانا(3).
لە مەسەلەی ڕەگەزی سۆمەریەکانیش، مێژووناسان گومانیان لەوەدا نەماوە کە ئەم گەلە هیچ پەیوەندیەکیان بە سامییەکانەوە نییە،

بەڵام لە کوێوە هاتوون و کەی و چۆن و سەر بە چ گرووپێکن وەك نەتەوە)، ئەمە تا ئێستا ساغ نەبووەتەوە(4) ، هەر ئەوەندە ئاشکرایە گەلێك لە باشووری عێراق کە سامیش نین دەردەکەون و شارستانیەتێك بنیات دەنێن کار لە گەلانی دیکەش دەکەن.(ئەکەد)یەکانیش کە دەڵێن سامین ناوی ئەم گەلەیان بە (شوماریم-Sumerlm) بردووە.

لە هەموو ئەو دیاردە شارستانیەتیانەش گرنگتر کە سۆمەریەکان دایان هێنا نووسین بوو، ئەو نووسینەی بە نووسینی بزماری ناسراوە و نزیکەی بە تەواوی مەڵبەندە شارستانیەتەکانی ئەوسادا بڵاو ببووەوە، نەك هەر ئەمەش بەڵکو هەندێ لە زانا ئارکیۆلۆژییەکان وەك (موریMory) بە بناغەی گشت نووسینێکی دونیای دادەنێن(5).

ئەوە بێجگە لە دیاردەی دیکەی وەك پیشەسازی و بیناسازی و بازرگانی و هونەر و…تاد کە دۆزراوە ئارکیۆلۆژیەکان بەڵگەی بینراون لەم ڕووەوە، بە چەشنێك یەکەم بن لە بنیاتنانی یەکەمین قوتابخانە و یەکەمین گۆرانیی دڵداری و خۆشەویستی و یەکەم چەکەرەی بیر و یەکەمین لە داهێنانی زمان و نووسین.

ئەدەبی سۆمەری

لەگەڵ ئەوەی بیروباوەری سۆمەریەکان ئەفسانەئامێز بووە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ ئەدەبەکەیان هیچ پەیوەندی بە ژیان و گوزەرانی ڕۆژانە و ئەوەی پێی دەگوترێ بیری بابەتی و مەنتیقییەوە نەبێ، بەڵکو لە هەموو مەیدانێکدا تۆمارکراوی ئەدەبییان هەبووە.

بێجگە لەوەش ئەدەبی سۆمەری سیما و ئادگاری تایبەتی خۆی هەیە بەوەی ئەگەر کۆنترین نەبێ لە ئەدەبە هەرە دێرینەکانی دونیایە و ئەدەبێکی ڕەسەنە بەو مانایەی خۆیان بە دەستی خۆیان، بەو زمان و خەتەی خۆیان دایانهێناوە بە دەستمان گەیشتووە، ئەمەش بە پێچەوانەی زۆربەی ئەدەبیاتی دێرین، بەڵکو ئەدەبیاتی سەردەمە نزیکەکانیش لە گۆڕان و دەسکاری و شێوانەوە بە دوور بووە دیسان ئەو ئەدەبە هی داهێنەری سۆمەری خۆیەتی(6) و ئاوێنەیەکی بێگەردی سرووشتی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئایینی بووە ئەم سیما و ئادگارە تایبەتەش ئەو ئەدەبە دەوڵەمەندەی دەوڵەمەندتر کردووە، بەوەی بووە بە سەرچاوەی توێژینەوە و لێکدانەوەی زۆر لایەنی ژیانی سۆمەریەکان خۆیان ، هەروەها زانین و لێکدانەوەی ئەو مەسەلە گرینگانەی پەیوەندییان بە بیروباوەڕ و بۆچوونیانەوە هەیە لە بەرامبەر گەلێك دیاردەی سرووشتی و دروست بوون و گەردوون و دونیا و…تاد. هەرچەندە

تێکستە ئەدەبیەکان بە بەراورد لەگەڵ تێکستی دی کەمن، بەڵام ئەمانەی هەموو تێدا هاتووە.
جێی باسە دوای پێکهێنانی دەوڵەتی ئەکەدی و لێکدانەوەی دەوڵەتێکەکانی شار لە لایەن(سەرجۆنی ئەکەدیی)ـەوە، باوەکو زمانی ڕەسمی دەوڵەت ئەکەدی بوو، زمانی ئەدەبی و هەموو ئەوەی پەیوەندی بە خوداوەند و پەرستگاوە هەبوو، تەنانەت بەشێکی زۆری ئەوەی لە قوتابخانەکان دەخوێندرا سۆمەری بوو، ئێستاش دیقەت دەدەین گەلێك وشەی سۆمەری هاتووەتە ناو زمانی ئەکادیمییەوە تەنانەت زمانی سۆمەری کاریشی کردووەتە سەر ڕێزمانی ئەکەدی.(7)
بەم جۆرە بە گوێرەی سۆمەریەکان ئەگەرچی زمانەکەیان نەگەیشتە پلەی ئەلفوبێ و بە بڕگەیی مایەوە، بەڵام لە لایەنی ئەدەبەوە دەوڵەمەند بوو (8).

بابەتەکانی ئەدەبی سۆمەری

ئەدەبی سۆمەری چ ئەوەی بە شیعر یا ئەوەی بە پەخشان تۆمار کراوە لە دەرگای گەلێك بابەتی داوە کە پەیوەندی بە ژیان و بۆچوونیانەوە هەیە، هەروەها بێ نەژادی بوون و گیروگرفتەکانی کۆمەڵ و هەڵسوکەوتی تاقە کەس بەرامبەر ئەو سیما و ئاکارە کۆمەڵایەتیانەی پەیوەندییان بە ژیانی ڕۆحییانەوە هەیە، وەکو: مردن و دونیای پاش مەرگ و مەسەلەی نەمری و چاکە و خراپە و یا ئەوەی کە پێی دەگوترێ عەدالەتی خوایی.
ئەو بابەتانەش دەتوانین لەم دوو سەرە قەڵەمەدا کۆبکەینەوە:

یەکەم/شیعر، دووەم/پەخشان

بە گوێرەی شیعر ئێمە لێرەدا باسی چۆنیەتی ئادگارە هونەریەکانی ناکەین سەبارەت بەو هۆیانەی پەیوەندییان بە پێکهاتنی زمانی سۆمەری خۆیەوە هەیە. بەڵام هەوڵ دەدەین دەستنیشانی ئەو داستانە بە ناوبانگانە بکەین کە سۆمەرییەکان بە شیعر نووسیویانەتەوە لە بەرایی هەموو ئەو داستانانەشەوە، داستانی گەلگامش، کە چەند مەسەلەیەکی گرنگی فەلسەفی تێدایە، لە سەرووی هەموویانەوە کێشە و ململانێی مرۆڤ بەرامبەر بە مردن(9)…
بێجگە لەو وێنە شیعریانەی ئەو داستانە نەمرە… دا هاتوون بە نموونە با پێکەوە سەرنجێکی ئەم وێنانە بدەین کە لە داستانەکەدا هاتوون، کاتێ گەلگامش وەڵامی عەشتار دەداتەوە(10) کە داوای لێ دەکا بیهێنێ بەهیوای ئەوەی لە دەرفەتێکی تردا بگەڕێمەوە سەری:

(گەر بتھێنم چیم پێ دەبڕێ؟
تۆ،
تۆ لە ئاگردانێك زیاتر نیت
ئاگرەكەی لە سڕەدا كوژابێتەوە
تۆ وەك دەرگای بنەبانێی،
ھیچ بـا و زریانێك ناگێڕێتەوە…
تۆ كۆشكێكی قارەمانی تیا كۆڵ ئە‌دەن
تۆ قیڕی،
ئەوە پیس دەكەی ھەڵتدەگرێ
تۆ كوندەیێكی
ئەوەی ھەڵتدەگرێ تەڕی دەكەی…
تۆ كەوشێكی
ئەو پێیە دەگەزی لە پێت دەكا…)(11)

دەتوانین ئەو بابەتانەی بە شیعر تۆمار كراون لەمانەی خوارەوەدا كۆیان بكەینەوە:

• ئەو ئەفسانانەی پەیوەندییان بە نەژادی بوونەوە ھەیە، وەك نەژادی خوداوەند و ئادەمزاد…
• داستانی پاڵەوانان، وەك داستانی گەلگامش.
• ئەو چیرۆكانەی پەیوەندیيان بە لافاوەوە ھەیە.
• ئـەو شیعـرە ئاینیـانەی لــە ھەنـد□ ب□ــەدا لــە پەرسـتگاكان دەخوێندرانەوە
وەكو پەرستگای (ئێنلیل-Enlil).
• ئەو ئەفسانانەی پەیوەندیيان بە مردن و دونیای خوارەوە (Nether world) ھەیە، وەك ئەفسانەی چوونە خوارەوەی (عەشتار). (nin-an-na).
• شیعری خۆشەویستی و دڵداری و ئەوەی پەیوەندی بە ژنھێنانی خواوەندەوە ھەیە.
• شیعری لاواندنەوە، یا ئەو شیعرانەی بۆ مردن و دونیای خوارەوە نووسراون.

بێجگە لە چەند بابەتی دیكەش كە ھەر بە شیعر نووسراونەتەوە، لەمانەش ھەندێكیان بۆ پیاھەڵدانی خواوەندان گوتراون.

وا لە خوارەوە چەند پارچە شیعرێك بە پێی ماوەی ئەم وتارە بە نموونە دەخەینە ڕوو(12)

(1) بەشێك لە ئەفسانەی سەفەری نینئەننا (عەشتار) بۆ دونیای خوارەوە…
ئەم شیعرە داڕێژراوی شاعیرێكی سۆمەریە…

(رستە دووبارە کراوەکانی لێ لابراوە).
شیعرەکە درێژە…بەڵام ئەمەی خوارەوە لەو ڕاستەوە دەست پێی دەکا کە (نەنێشبیر)، قاسیدی (نینئەننا) بۆ ڕزگار کردنی دەچێتە لای خواوەندان:
....
ئێنلیل، ئەی باوك!
مەهێڵە کچەکەت
حوکمی مردنی لە دونیای خوارەوەدا
بەسەردا بدرێ
مەهێڵە مادەنە بۆ خۆتەکەت،
تێکەڵ بە خۆڵی دونیای خوارەوە بێ
مەهێڵە لازوەردە(13)ی گرانبەهایەکەت بشکێ و
ببێ بە بەردی دەستی بەردەوانان.
مەهێڵە نینئەننای هێشتا کچ
حوکمی مردنی لە دونیای خوارەوە بە سەردا بدرێ.

ئەگەر ئێنلیل لەم کارەدا لایەنگیری نەکردی، بچۆرە (ئوور)… لە ئووریش، کە لە ماڵدا، لە وڵاتدا دەچیتە ژوور(14)
لە (ئیکشونوگال)، مەزڵی ننا(15)…
لە پێشیدا بگری و(بڵێ):
ننا، ئەی باوك!
مەهێڵە کچەکەت…(لێرەدا پێنج دێر دووبارە دەبێتەوە).
ئەگەر ننایش لەم کارەدا لایەنگیری نەکردی، بڕۆ (ئەریدۆ)،
لە (ئەریدۆ)ش کە دەچێتە ماڵی (ئانکی)(16) لە پێشیدا بگری و بڵێ:
ئانکی ئەی باوك!
مەهێڵە کچەکەت… (لێرەدا پێنج دێرەکەی پێشوو دووبارە دەبنەوە).
ئانکی باوك و گەورەی حیکمەت
کە (خۆراکی ژیان) و (ئاوی حەیات) دەناسێ
بە ڕاستی ژیانم پێ دەداتەوە…تاد (17)

(2)) نموونە لە ئەدەبی لاواندنەوە، کە بۆ لاوانەوەی شاری (ئوور) گووتراوەکە خوداوەند بە جێی دێڵن (دوای ئەوەی دێرە دووبارەکراوەکانی لێ لابراوە).
....
حەوشەی مێگەلی بەجێ هێشت،
بۆیە با بردی
(گای کێوی)(18)

حەوشەی مەڕەکانی بەجێ هێشت و با بردی.
ئێنلیل حەوشەی ڕانی بەجێ هێشت ئیتر با بردی…
....
لە چلەمین دێردا شیعرەکە دەگاتە لاواندنەوەی شاری ئور:
(لاوانەوەت، بە ئێشە، تاڵە
ئەی شارەکە
شاری ئووری وێران بوو، لاوانەوەی تاڵە، بە ئێشە
چەندی لاوانەوە بە ئێشەکەت بمێنێ
گەورەی گریاوت ئەوەندە،
خەمبار دەبێ…
ئەو خواوەندەی ماڵی خۆی کاول کرد
لە گریان و وەخۆڕاهاتندا هاوبەشی شارەکەیەتی…تاد(19)

(3) نموونەی شیعری خۆشەویستی وعەشق

ئەم نموونەیەی خوارەوە پارچە شیعرێکە تایبەت بە ئاهەنگی ژنهێنانی خواوەند کە پێی دەگوترا (گیپار). ئەم ئاهەنگەش لە پەرستگا، یا کۆشکی پاشادا ساز دەدرا، پاشا دەوری خواوەندی دەدی وکاهنێکیش دەوری نینئەننای دەدی. هەردووکیشیان دەڕازێنرانەوە و ژوورێکی تایبەتیان لە پەرستگادا بۆ تەرخان دەکرا، ئینجا بووك بەم شیعرە پێشوازی زاوای دەکرد.
ئەم شیعرە دەگەڕێتەوە سەردەمی پاشایەکی ئیسن (2017 پ.ز):

ئەی ئەو زاوایەی دڵم عاشق و سەوداسەریەتی
بە تۆ گەیشتن چەند خۆشە،
شیرینە وێنەی هەنگوین
بە خۆشەویستیت ئەسیرت کردم.
خۆزگە دەهاتیە ژووری نووستن…
لێمگەڕێ ڕاتمووسم زاواکەم
ماچەکانم لە هەنگوین شیرینترن…
لە پێخەفی چوونە باڵ یەکدا
بمهێڵە چێژ لە جوانیت وەربگرم…
هەستە ڕابە ئەی زاواکەم بۆ ماڵمان
تا ڕۆژ دەبێتەوە لێی بنوو(20)…

(4) ئەم شیعرەی خوارەوەش نموونەی شیعرێکە لە بەیەك گەیشتنی دوو خواوەندی عاشق دەدوێ، زۆربەشی بە زمانی نینئەننا و دموزی- تەموز دەردەبڕێ.
لەم شیعرەی خوارەوە دموزی داوای بە یەکگەیشتنێکی پەلە لەنینئەننا

(عەشتار) دەکا.
شیعرەکە دێرە دووبارەکراوەکانی لێ لابراوە:

دوێنێ، کە من،
شاژنی ئاسمان
وەختێ لەسەر یەك تەل ڕازابوومەوە
بە خۆم دەنازیم…
کاتێ بە تەنێ کەیفم دەکرد،
ورشەم دەدا…
کاتێ لەگەڵ هەڵاتنی نووری شەفەق گۆرانیم دەچڕی
کە(کولی-ئاننا-(21) هاتە لام
کە تاجی سەرم (دموزی) پڕم گەیی
(ئوشم-گال-ئاننا) (22)دەستی تێوەرێنام…
لێرەدا نینئەننا دەیەوێ لەبەری هەڵبێ و پێی دەڵێ:

ئەوە چییە(گای کێوی)! لێم گەڕێ…
دەمەوێ بەرەو ماڵێ ببمەوە…
چ بە دایکم بڵێم؟
چ بیانوویەك بۆ (ننگاڵی) دایکم بهێنمەوە…؟
دەموزیش بەم جۆرە وەڵامی دەداتەوە:
ئەی نینئەننا…
ئەی لە هەموو ژنان ژنتر
فێرت دەکەم چی بڵێی،
پێی بڵێ،
لەگەڵ دەستە خوشکێکم بۆ مەیدانی گشتی شار چووین
بە گۆرانی و هەڵپەڕکێ ڕامانبوارد و
سترانەکی خۆشی بۆ چڕیم
لە خۆشیان…خۆم لە بیر چوو و
درەنگیم لێ داهات(23)
(ئەوی بە پەخشانیش نووسرابێتەوە گەلێك بابەتی گرتووەتەوە لەوانە(سەرەرای ئەو قانوونانەی کە سۆمەریەکان بە گەلێك لە پێش حامورابییەوە دایان ناوە، هەروەها چەندین بابەتی دیکەی زانیاری و ئەدەبی حیکمەت و پەند و قسەی نەستەق و چیرۆکی هەمەجۆری دی.
وا لە خوارەوە نموونەی هەندێ لەو پەند و قسە نەستەقانە دەخەینە ڕوو بە هیوای ئەوەی لە ئایندەدا سەربەخۆ باسی دیاردە تۆمارکراوەکانی شارستانیەتیان بکەین:

- (هەر بە تەنها هەژارانن لە وڵاتی سۆمەردا بێدەنگن.

- (قسەی دایکت وەك فەرمانێکی خودایی وەرگرە).
- (داوای ژیان لە (نەنگشزیدا))(24) مەکە.
- (ماڵ، وەك باڵندە وایە نیشتمانێکی جێگیری نییە).
- (تۆڵم کردووەتەوە، بەڵام کۆتەکان مەحکەمن).
- (قازانج بۆ ماندوو بوون نابێ).
- (کە هەستی کرد نزیکە مردنە وتی هەرچی هەمە با بیخۆم،
کە چاکیش بووەوە وتی با دەستم بگرم).
- (دەشێ برادەرایەتی ڕۆژێ بخایەنێ ،کۆیلایەتیش زەمانێ).
- (پیاو سێبەری خواوەندە، کۆیلەش سێبەری پیاوە،
بەڵام پاشا وێنەی خواوەندە).
- (کە هەوێنی بیرە ترش بێ، بیرە چۆن شیرین دەبێ).
- (دووپشك بە مرۆڤێك وەدەدا چ سوودێکی پێ دەگا؟
سیخوڕێکیش مردن بۆکەسێ دێنێ چی پێ دەبڕێ).
- (گای بۆگانان گیای دەخوا، هی خاوەن کێڵگەش لە برسا مڕێ دەبێ).
- (ئەوەی خۆشت دەوێ، دەبێ بەرگەی زوڵمیشی بگری).
- (هونەری نووسین باوکی زانایان و دایکی خەتیبانە).
- (ژنی دەست بڵاو لە ماڵێدا لە هەموو شەیتانان بە زیانترە).

دواجار ئەوە پەنجەنمایەك بوو بۆ ئەدەبی سۆمەری، ئەو ئەدەبەی ئێستاشی لەگەڵدا بێ سەرچاوەی گەلێك داهێنانی نوێیە، پێم وایە بەقەد ئەوەی بابەتێك نییە بتوانرێ بە ئاسانی کون و کەلەبەرە شاراوەکانی دەستنیشان بکرێ، بە قەدە ئەوە بابەتێکی چەشە بەخشە. هەرچی چۆنێکە ئەم سەرەقەڵەمە لە مشتی خەروار زیاتر نییە.

پەراوێز

(1) بۆیە پێی دەڵێن چەرخی نیمچە مێژوویی، چونکە ئەو دەمە نووسین هێشتا لە سەرەتادا بوو و لە کاروباری پەیوەندار بە ژیان بەکار نەهاتبوو.
(2) شارستانیەتی ڕەسەن (Original Civilization) واتە ئەو شارستانیەتیانەی کە لە شارستانیەتی ترەوە پەیدا نەبووبن، بەڵکو لە کولتووری چەرخەکانی پێش مێژوو پەیدا بووبن و نەشونمایان کردبێ.
(3) هەندێ لەو باوەڕەدان کە (سۆمەر) و (کی- ئین- گی) دوو وشەی دوو شێوەی سۆمەری (ئەمیکۆ) و (ئەمیزاڵ) بن کە یەك مانا ببەخشن (کە ئەمیکۆ)ش زمانی نووسین و (ئەمیزاڵ)یش شێوەی قسەکردن بووە)… هەندێکی دی (کی-ئین- گی) یان بە (وڵاتی خواداوەند ئانگی) وەرگێڕاوە- (بڕوانە: جۆرج ڕۆ – العراق القدیم- وەرگێڕانی حسین

عەلوان حسين-ل585).

(4) ئارکیۆلۆژی کە دەکاتە زانستی هەموو شوێنەوارناسی هەمیشە پشت بە بەڵگەی دۆزراوەوە دەبەستێ، لەم زانستەدا هەموو مەسەلەیەکی مێژوویی جێگای گومان دەبێ بەو پێیەی دەگونجێ دۆزراوەی نوێ زانیاریەکانی پێش خۆی ڕەت بکاتەوە یا خود زیاتر بیچەسپێنێ… بۆ نەژادی سۆمەریەکانیش هەر بەو ڕەنگە، شایەد سبەی زانیاری تازە بە هۆی پشکنینی ئارکیۆلۆژی بدۆزرێتەوە.

(5) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (Moory: The Origien of Civilization-Oxford).

(6) هەرچەندە کەم وارێك کەوتووە ناوی نووسەر یا داهێنەرەکەی بە سەرەوە بێ- تەنها نووسەرەکان وەك لە تابلێ قوڕیەکاندا دەردەکەوێ بە تەواوی خۆیان بە تێکستە ئەسڵیەکە دەبەستەوە.

(7) هەر بۆ نموونە دەبووایە فرمان وەك ئەوەی لە کۆمەڵەی زمانە سامییەکاندا لە پێشەوەی ڕستەدا بێت، سەیر دەکەین لە زمانی ئەکەدیدا (کە دەیگەڕێننەوە بۆ کۆمەڵەی زمانە سامییەکان) فرمان لە کۆتاییدا دێ.

(8) زۆر تێکستی سۆمەری کە بۆ زمانی ئەکەدی و شێوە سەرەکییەکانی بابلی و ئاشووری وەرگێڕدراون دۆزراونەتەوە.

(9) نووسەری ئەم چەند دێڕە دەبەردایە ئەم داستانە (مەبەستم داستانی گەلگامش)ە دەکاتە کوردی دوای ئەوەی کە بەراوردی تێکستە وەرگێڕدراوەکان تەواو دەکا و بە تایبەتیش تێکستەکەی مامۆستا تەها باقر لەگەڵ تێکستی چپایزەر.

(ئەوەی سەرەوە لەکاتی خۆیدا لێرە لە پەراوێزی(9) نۆیەمدا ئاماژەم پێ دابوو ، پاش ماوەیەك لە وەرگێڕانی داستانەکە بوومەوە بە پەراوێزنووسی و ڕوونکردنەوەی زۆری لایەنی داستانەکە کەڵ پشتم بەستبوو بە کۆمەڵێك سەرچاوەی باوەڕپێکراو (بەوی من خۆم شوێنەوارناسی)م لە زانکۆی بەغدا تەواو کردبوو ، کەم تا کورتێك شارەزاییم لە هەڵبژاردنی سەرچاوەکانەوە هەبوو .. ، ئەو دەمەش چاپکردن ئاسان نەبوو ، مایەوە تا پاش (ڕاپەڕین)، ڕاستی ئامادەم کردبوو هەوڵی چاپکردنی بدەم ، زۆر لە برادەرانیش سیایی داستانەکەیان دیبوو، کەچی لە پرۆسەیەکی باوەڕنەکردەدا ، لە شەڕی(قارەمانانە)ی برایاندا کۆمەڵێك لەو جەردە و ڕێگر و داخ لە دڵە جاهیلانەی نە لە مێژوو گەیشتوون نە بەتەمان تێی بگەن لە بەرەبەیانێکی شوومدا (پاڵەوان)انە هەڵیان کووتایە سەرماڵی دایك و خوشك و برام لە گەڕەکی شێخ لە هەولێر کە تەنیا ژن و منداڵی لێ بوون (من ئەوسا بەهۆی بارودۆخی ماددی ماڵی سەربەخۆم نەبوو بە

خۆزانەوە لە خزمەت دایکمدا بووم) ، کتێبخانەکەم کە هەموو برادەرانم ئەوانەی نمەکیان کردووم دەزانن خۆی لە زیاتر لە هەشت هەزار8000 کتێب و دیکۆمێنتی مێژوویی دەدا لەگەڵ ژمارەیەك دەسنووس لە پێشەوەیان ئەم داستانی(گەلگامش)ـە کە زۆری پێوە ماندوو بوو بووم ، کتێبەکان لە بازاڕی هەولێر هەرزانفرۆش کرا بوون(بەوەی هەندێ خزم چەند دانەیەکیان بۆ کڕیبوومەوە کە ناوی منیان بەسەرەوە دیبوو) و دەسنووسەکانیشم هەمووی تیاچوون ، زۆر بە داخەوەش کەسێ ، کەمن زیاتر چووم لەو برادەرانەیە نان و نمەکمان لەبەین بوو ورتەیان لێوە نەهات .
بەم چەشنە داستانی گەلگامش ، باسی ڕۆحی بەفرینی دایکم ناکەم کە پاشان بە ماوەیەکی کورت دوای ئەوەی بە پێخواسەوە لە بازگە بەڕێیان کردبوو و لە داخا بە گەیشتنی بە چەند ڕۆژێك گیانی سپارد ، کەل و پەلی ماڵیش لەولاوە بوەستێ..
(سەیرایەتی – مفارقة)ـەکە لەوەدایە زۆربەی هەرە زۆری بەرپرسە گەورەکانی ئەم لا و ئەو لا هەبوو ملێك و ماڵەکانیان وەك گوێ پارێزرابوون!!) ..

(10) سۆمەریەکان پێیان گووتوە (نینئەننا) کە بە زمانی سۆمەری (شاژنی ئاسمان) دەگەیەنێ، ئەم خوداوەندە خواوەندی خۆشەویستی و شەڕە لە یەك کاتدا و کچی (مانگێ)ی خواوەندی ئاسمان و (سن)ی خواوەندی مانگە. ئەکەدیەکان پێیان گوتووە (عەشتار).

(11) باقر، تەها- مقدمە فی ادب العراق القدیم- بەغدا 1976 ل111.

(12) بێگومان لێکدانەوەی ئەو شیعرانە و شیعری سۆمەری بە گشتی و تێگەیشتنی دونیای، لێکۆڵینەوە و لەسەر وەستانێکی دەوێ کە دەشێ بابەتێکی سەربەخۆ بێ بۆ ئێمە لێرەدا هەر بۆ ئاشنا کردنی خوێنەر بەم نووسینە کورتە ئەم نموونانەمان هێنانەوە، شایەد ڕۆژێ بە درێژی بگەڕێینەوە سەری.

(13) بەردێکی بە نرخە وەك پیرۆزە وایە لە هەموو دونیادا تەنیا لە (مەکسیك)و(ئەفغانستان)دا هەیە لە جیهانی دێریندا بازرگانی پێوە دەکراو
لە بەرامبەر زێڕی بوو.

(14) لێرەدا ماڵ و وڵات، مەبەستی لە پەرستگایە.

(15) ناوی پەرستگای خواوەندی مانگ(ننار)ـە کە خواوەندی سەرەکی شاری(ئوور) بوو.

(16) خواوەندی ئاو و خاك و حیکمەتە لای سۆمەریەکان و مەڵبەندی پەرستنیشی شاری (ئەریدۆ) بووە.

(17) کرێمر، سموئێل-الواح سومر-وەرگێڕانی تەها باقر و د.ئەحمەد فەخری ل72.
(18) لە سیفەتەکانی دموزی بووە و پێی وەسف کراوە.
(19) باقر، تەها-مقدمە فی ادب العراق القدیم- بەغدا-1976 ل 412.
(20) هەمان سەرچاوەی پێشوو ل 291.
(21) ئەمەش خواوەند دموزی پێ وەسف کراوە، خۆیشی (Kuli) لە زمانی سۆمەریدا بەرامبەر (Friend)ی ئینگلیزییە کە دەکاتە برادەر، بەڵام لێرەدا بە مانای (هاوڕێی ئانو) هاتووە.
(22) ئوشوم، گاڵ -ئانا، واتە (ئەژدیهای ئاسمانی مەزن)، کە ئەمەش خواوەند دموزی(تەموز) پێ وەسف کراوە.
(23) باقر، تەها، مقدمە فی ادب العراق القدیم- ل 196.
(24) خواوەندی مردنە.

سەرچاوەکان:

❊ کریمر،صموئیل -من الواح سومر -ترجمە:طە باقر و د .احمد فخری مؤسسە فرانکلین.
❊ باقر،طە- مقدمە فی ادب العراق القدیم: بغداد- 1976.
❊ رشید، فوزی- السیاسە والدین فی العراق القدیم- بغداد 1983.
❊ کریمر،صموئیل -السومریون- ترجمە فیصل الوائلی- وکالە المطبوعات- الکویت.